

ԳԵՎՈՐԳ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆԻ «ՍՐԲԱՑԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ³⁸

Աննա Երկանյան

Բանալի բառեր` պատմագրություն, գեղարվեստական, ժամանակագրություն, հայ ժողովրդի պատմություն, ազգային-ազատագրական շարժում, հրամանատար Մոնտ-րեգոր, հուշարձան:

«Սրբացած հուշարձան» վավերապատումի հյուսվածքով գրված աշխատությունը լույս է տեսել 1975 թվականին` ստեղծագործական մի նոր գիծ ավելացնելով Գևորգ Ղևրիկյանի գրական ինքնատիպ ձեռագրին:

«Ժողովրդի հիշողության, օտար լծի տակ տքնության, դժվար ճանապարհ անցած Հայաստանի, նրա օրհասական վիճակի, հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության, ժողովրդական երախտագիտության մասին է Գ. Ղևրիկյանի «Սրբացած հուշարձան» գիրքը,-նշում է Ա. Հովսեփյանը: [1]

Անդրադառնանք աշխատության ժանրի խնդրին` նշելով, որ Գ. Ղևրիկյանի ժամանակակիցներն իրենց հոգվածներում քննում են այս հարցը` այն անվանելով էսսեների ժողովածու, վիպագրություն-ժամանակագրություն` որոշակիորեն տատանվելով համարել պատմագեղարվեստական ժամանակագրություն:

«Պատմական անցքերն ու պատերազմական գործողություններն այնպիսի տարբեր ձևերի մեջ է ներկայացնում արծակագիրը, որ դժվար է որոշել պատմականի և գեղարվեստականի սահմանները: Այս գիրքը և` վեպ է, և` պատմություն», -նշում է Գրիգոր Հակոբյանը: [2]

Հավելենք նաև մեր կարծիքը` հավաստելով, որ աշխատությունը կարող ենք համարել պատմագեղարվեստական ժամանակագրություն: Ղևրիկյանը ոչ միայն պատմությունն է շարադրում` օգտվելով այս կամ այն աղբյուրներից, այլև պատմական ժամանակագրությունը ընդհատում է գեղարվեստական հատվածներով` մեջքերելով հայ հին և միջնադարյան քնարերգության ինքնատիպ նմուշներ: Ահա այստեղ է Ղևրիկյանի գրական մեթոդի գեղեցկությունն ու նորարարությունը:

Աշխատության մեջ պատկերված է 16-19-րդ դարերում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար խիստ կարևոր մի ժամանակաշրջան, որն իր լրումին է հասնում Ռուս-պարսկական պատերազմով, Ղարաբաղի սայի պաշտպանության համար մղված մարտերով, Երևանի բերդի գրավմամբ, Էջմիածնի և Օշականի ճակատամարտերով: Հեղինակը նկարագրում է հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության զինակցության դրսևորումը. «Հայ ժողովուրդը իր աչքով տեսավ ռուսական զորքի անպարտելիությունը, խիզախությունը և ռուս զինվորի մարդասեր հոգին: Եվ այդ բարեկամությունը թրծվեց ամենաթանկ բանով` մարդկային արյամբ»[3]: Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդը զգալի ռազմական և նյութական օգնություն ցուցաբերեց ռուսական զորքերին. «Հայերը ռուսական բանակներին օգնություն էին ցույց տալիս տարբեր ձևերով ու մեթոդներով: Պատերազմի հենց սկզբից, սեփական նախաձեռնությամբ, նրանք կազմակերպեցին աշխարհագրային

³⁸ Հոդվածն ընդունվել է 25.12.17:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել Բ.Գ.Դ., Վ.Ղևրիկյանը:

ջոկատներ, որոնք պաշտպանում էին իրենց բնակատեղերը, ինչպես նաև մասնակցում ռուսական զորքերի հարձակողական մարտերին»[4]:

Նյութը շարադրելիս Գ. Ղևրիկյանը մեծապես օգտվել է Առաքել Ղավրիժեցու «Հայոց պատմությունից», Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքից, Զաքարիա Սարկավագի «Պատմագրությունից», «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններից», «Մանր ժամանակագրություններից», Գյուտ քահանա Աղանեանցի «Ղիւան հայոց պատմութեան», Ն. Գորոյեանցի «Պարսկաստանի հայերը», Լեոյի «Պատմութիւն հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի» գրքերից, օգտվել է նաև եկեղեցիների վիմական արձանագրություններից: Հեղինակը քննում է Խաչատուր Զուղայեցու պատմությունը, ուսումնասիրում միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները:

Գ. Ղևրիկյանն օգտվել է նաև մի շարք ռուսական աղբյուրներից, ինչպես նաև մեքերել հատվածներ Ղավիթ Գեղամեցու, Հովհաննես Մակվեցու, Կարապետ Բաղիշեցու, Գրիգոր Տղայի, Խ. Աբովյանի ստեղծագործություններից:

Բազմաթիվ աղբյուրների համադրությամբ և հետազոտությամբ Գ. Ղևրիկյանը ստեղծել է համահավաք պատմագեղարվեստական ժամանակագրություն՝ ներկայացնելով պատմական այն ժամանակահատվածը, երբ և՛ Արևելյան Հայաստանում, և՛ Արևմտյան Հայաստանում զարթոնք էին ապրում ազգային-ազատագրական պայքարի հույսերը: Ինչպես Ղևրիկյանի մյուս ստեղծագործություններում, այնպես էլ «Սրբացած հուշարձան» աշխատությունում պատկերվում է Մշո Սուրբ Կարապետ վանքը՝ որպես ազատագրական շարժման կենտրոն: Հատկապես ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ ռուսական կանոնավոր բանակի կողքին մարտնչում էր հայկական ժողովրդական աշխարհագործը. «Վերածնվում էր հայկական զորքը, կանգնում հայրենի երկրի պաշտպանության դիրքերում: Եվ կրկին հող հայրենիի պաշտպանները՝ շինականն ու արհեստավորը գենք էին վերցնում: Ճիշտ է, նրանք միայն հրացաններ ու թրեր ունեին և անվարժ էին շատերը, բայց կար ատելության վրեժը թշնամու հանդեպ, ազատության ծարավը: Եվ դրանք խիզախության ու քաջության օրինակներ էին ծնում»[5]:

Աշխատությունում պատմությանը ծուլված են նաև պատմական իրադարձությունների հետ կապված ավանդություններ, ինչպես, օրինակ, պատմելով Աղա Մահմադ շահի 1795 թ. հունիսի վերջերին 50.000-անոց զորքով Արաքս անցնելու և ասպատակությունների մասին՝ հեղինակը նշում է. «Ավանդության համաձայն Մահմադ շահի հրոսակների ձեռքով զոհվեց նաև Սայաթ-Նովան: Զոհվեց գլուխ չխոնարհելով թշնամու առջև: Եվ ճշմարտանման է ավանդությունը, քանզի նա միայն այդպես կարող էր զոհվել, թշնամու երեսին նետելով իր ըմբոստ հոգու վերջին ճիչը»[6]:

Նաև ցույց է տրվում, թե այս ավերիչ արշավանքն ինչպես է բանաստեղծորեն պատկերվել Թիֆլիսի աշուղներից Շամչի Մելքոնի՝ «Ի վերայ աւերման Տփլիսի քաղաքի, գալուստեամբ աղայ Մուհամեդ խանի» ողբախառն երգում.

**Քաղաքը, որ ներս էկաւ հարիւր հազար ղզլբաշը,
Մէկ մէկուն ջոգեցին ողջ մէտի գօհում դարդաշը,
Քահաններուն շունն էր ուտում, ոչ մինը չմտաւ նաշը,
Գիտի պէս արիւն էր գնում, բօստան էր աթամորթու լէշը,
Որդին մօրիցն էին խլում, էր սուգ ու շիվան քաղաքիս:
Քաղքեմէն տարան եսիրը, որն Արաքստան է հասի,
Որն Բաղդադ, որն Բասրա, որն Իսպահան է հասի
Որն Քաշան, որն Թէհրան, որն Խորասան է հասի,
Որն Շաքի, որն Շիվան, որն Ղաղստան է հասի,**

Նրանց անձար հերն ու մէրը որ մէկին վայ տան քաղաքիս[7]:

Պատմության և արդիական կյանքի պատկերները աշխատությունը դարձնում են շատ հետաքրքիր. հնի [պատմության] և նորի [ժամանակակից կյանքի պատկերների] համադրումը դառնում է երկի գլխավոր գեղարվեստական արժեքը: Տպավորիչ է պատկերված հայորդի Ռոստոմի քաջագործությունը: Մելիք Աբովի որդին՝ Ռոստոմ բեկը, 2 անգամ ռուսական զորաջոկատին առաջնորդեց զորքին պարեն տանելու: Ռոստոմը գերի է ընկնում, իսկ Աբաս Միրզան որոշում է վրեժխնդիր լինել Ռոստոմի հորից: Եվ առաջարկում է կյանքը խնայելու համար դավանափոխ լինել: Նա պատասխանում է. «Մահն ավելի սիրով կընտրեմ, քան դավանափոխ կլինեմ» [8]: Այստեղ Ղերիկյանը մեջբերել է Ռոստոմի՝ բանտում գրված բանաստեղծությունը, որի բնագիրը տպագրվել է «Բազմավէպի» 1847թ.-ի փետրվարի համարում: Այս բանաստեղծությունը Ռոստոմը հանձնում է թարգմանին՝ ընթերցելու Աբաս Միրզային: Մեջբերենք մի հատված.

**Մունետիկն ի ծայն բարձրը աղաղակէ,
ժանտ դահիճըն սուր ի ձեռին անյագ սրդէ.
Վագեր հանգոյն զիմ կենաց թել կտրել խընդրէ,
Ի կախաղան և կամ սպանդ ու յ գիս տանէ,
Քաղաքս համայն մահմնդական, զի՞ խուռըն գան,
Զիմ մահ սրգամ:
Մեծըդ յԱրեանց արքայորդիդ Աբբաս Միրզայ,
Սուր ի ձեռքին դահիճըն հէգ առընթեր կայ,
Զիս թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ի մահ,
Զիա յո՞ կամիս ըսպանանել՝ շուտ հրամայե՛ա:
Միայն սրգամ զի կապեալ կամ, թէ միուս անգամ:
Հրացան սուր իմ
Ի ձեռս ունիմ, ըզբազուկ իմ ձեզ ցուցանեմ[9]:**

Բարկացած Միրզան քաջ հայորդու վիզը դնում է կոճղի մեջ և սեղմում: Ռոստոմը քաղցած է մնում և մահանում: Հայերը մի կերպ ստանում են նրա դիակը և թաղում եկեղեցու բակում: Ղերիկյանն անգամ բաց չի թողնում տապանաքարի վրա գրված արձանագրությունը. «Այս է տապան Ռոստոմ Բէգի որդւոյ Մելիք Ապովի» [10]:

Հայր և որդի Աբովների հերոսությունը գիտակցված քայլ էր հարազատ ժողովրդի փրկության համար: Հեղինակը կարևորում է այն՝ համարելով հայ ազգային-ազատագրական շարժման ու պայքարի հերոսական դրսևորումներից մեկը: Ներկայացնելով Ցիցիանովի և Թիֆլիսի հետևակային գնդի հրամանատար Մոնտրեզորի կատարած աշխատանքները՝ հեղինակը չի բավարարվել պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը նկարագրել միայն հայկական աղբյուրներով, հետազոտել է վրացական, թուրքական, ռուսական աղբյուրներ:

Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհին Մոնտրեզորն իր փոքրաթիվ ջոկատով մարտի ժամանակ քաջաբար զոհվում է: Բայց ընկնում է շատ փառահեղ՝ կրծքով փակելով հրետանու փողը: Հեղինակը տարբեր աղբյուրներից տեղեկություններ է քաղել մայրը Մոնտրեզորի մասին: Հետազոտողը քայլ առ քայլ գնացել է Մոնտրեզորի հետքերով, պեղել մինչև վերջին հեղինակը, որը գրել է այս քաջարի հրամանատարի մասին եղած բոլոր փաստերը: Մորից ֆոն Կոցբերու սպան թողել է հիշատակություն Մոնտրեզորի մասին. «Ճանապարհո՞րդ, կա՞նգ առ, և հարգանքով հանի՞ր գլխակդ: Անուշադիր մի՛ անցիր մարմարե մի պարզ շիրիմից, որն արձանագրում է մի հերոսի անունը, որի գործերը ապահոված են նրա հիշատակի անմահությունը» [11]:

Նշենք նաև, որ Խ. Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպում ևս անդրադարձել է քաջարի Սոնտրեզորի կատարած սխրանքներին, որտեղ վերջինս հանդես է գալիս Ղարա մայրո անվանումով: Ղարա բառը արևելքում ունի ոչ միայն սև, այլև քաջ իմաստը, ինչպես որ Ղարա քեշիշ չի նշանակում սև քահանա, այլ՝ քաջ քահանա:

Խ.Աբովյանը գրում է. «Էս միջումն ա ըլում, որ Նախչվանու քոռ **Քալբալի-խանը** Ղարաս վրա կռիվ ա դուս գնում, փաշին ջարդում, երկիրը ոտնատակ տալիս, ու Ռուսն էլ նոր **Փամբակ առած**՝ էնտեղ մեկ մայրո ա ըլում, ավելի անունը՝ **Ղարա [սև]**: Խանը եղ դառնալիս՝ ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի ու որ լսում չի՝ թե Ղարա մայրորը, մեկ քանի հարիիր մարդից ավելի ո չինչ չունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ սաղ բռնեն: Բայց ռսի սալդաթի ու թոփի հունարը դեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրերք, չորս անգամ էնքան դոնշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով՝ թե Ռուսը պատի պես կանգնած՝ գյուլից էլ չի երես եղ դարձնում, փոխանը կատու ընկած՝ ձիու գլուխը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս»[12]:

Պատմությունն ընդհատվում է ներկայի շնչով. հեղինակը փորձում է գտնել Սոնտրեզորի գերեզմանը, բայց անցել է 170 տարի «և՛ գետն է հունը փոխել, և՛ գերեզմանը»: Տարիներ անց քաջարի մարտիկի սխրանքը ժողովուրդը շարունակեց գնահատել և ոգեկոչել: Իսկ հայ ժողովուրդն իր երախտագիտությունը ռուս հերոսին հայտնեց՝ ձակատամարտի վայրում կանգնեցնելով մի սրբացած հուշարձան ևս. «Հուշարձանները քարեղեն հիշողություն են: Քանզի քարի մեջ ժողովուրդը մարմնավորել է և՛ ցավը, և՛ ուրախությունը: Քարին ի պահ է տվել նաև իր պատմությունը: Եվ քարը պահել է ժողովրդական հիշողությունը», - հավաստում է հեղինակը: [13]

Պատմական այս կամ այն անձինք աշխատությանը հաղորդում են ոչ միայն վավերականություն, այլև գեղարվեստական հմայք: Գ. Ղևրիկյանը վավերականությունը օգտագործում է որպես պատումի հիմնավորում: Նա ևս մեկ անգամ հիշեցնում է պատմության դասերը, նրա հերոսական էջերը, ուկրաինական և բելոռուսական ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ռուս ժողովրդի օգնությամբ, հայ-վրացական հարաբերությունները, մեծ տեղ հատկացնում 1827թ. օգոստոսի 17-ի Օշականի ձակատամարտին, որը շատ կարևոր դեր կատարեց Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործում: «Ծածանվեցին ռուսների դրոշակները հայերով բնակեցված սահմաններում: Ռուսական զենքի հնչյունների մեջ լսվում էր օտարի լծից ազատագրվելու ուրախալի լուրը: Գարունը հարություն էր տվել բնությանը, իսկ հույսերը հարություն էին տվել նրանց սրտերին»[14], - հեղինակը մեջբերում է Սերգեյ Գլինկայի խոսքերը:

Նշենք նաև, որ աշխատության գեղարվեստական արժեքներից մեկն էլ պատմական տարաբնույթ անցքերի և պատերազմական գործողությունների կենդանի նկարագրությունն ու պատկերումն է, գեղարվեստականի միաձուլումը պատմական իրողություններին: Այստեղ անգամ դժվար է տարանջատել պատմականի և գեղարվեստականի սահմանը, թափանցել պատմության ենթախորքը և պեղել մոռացվածն ու հնացածը, չգրվածն ու չվերծանվածը:

Գ. Ղևրիկյանը մի կողմից ներկայացրել է պատմական իրադարձությունները և փաստերը, պատմական անձնավորությունների մասնակցությունը մարտական գործողություններին և վերջիններիս ընթացքը՝ ըստ ժամանակի ռազմատեղագրական քարտեզների և մյուս կողմից՝ շնչավորել պատմությունը, հերոսների ապրումները մարտական գործողությունների պահերին: Հիշյալ գործը արժևորվում է նաև մարտական գործողությունների նկարագրության և զինվորական հոգեբանության տեսանկյունից ևս:

Պատմականության կարևոր պայմաններից մեկն է բնության նկարագրությունների պատմականացումը, պատմական միջավայրի փոխանցումը բնությանը: Բնությանն ու ռազմերթերը զուգակցված են, և Դևրիկյանին հաջողվել է հասնել նման միջավայրի ստեղծմանը ռուս զինվորների համագգեստի և հայ աշխարհագրայինների հանդերձանքի, ինչպես նաև ժամանակի ռուսական հրետանու սվինավոր երկարափող հրացանների պատկերմամբ: Նման պատմականությամբ է պատվել ռուսական բանակի ռազմերթի ընթացքը Փամբակից մինչև Աշտարակ ձգվող ճանապարհին:

Այսպիսով՝ իր պատմագեղարվեստական արժեքայնությամբ «Սրբացած հուշարձան» աշխատությունում հեղինակը, հավատարիմ մնալով ժամանակի պատմական շնչին, վկայակոչեց փաստեր, արձանագրություններ, քննեց պատմական հարցեր, կարևորեց ոչ էական թվացողը, մոռացվածը, փնտրվածն ու չգտնվածը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայրենիքի ծայն, N 31[575], 28 հուլիսի, 1976:
2. Գրական թերթ, N31[1865], ուրբաթ, 30 հուլիսի, 1976:
3. Դևրիկյան Գ., Սրբացած հուշարձան, Եր., 1975, էջ 123:
4. Հայ ժողովրդի պատմություն, 8 հատորով, հ.5 , Եր., 1974, էջ 126:
5. Դևրիկյան Գ., Սրբացած հուշարձան, էջ 54:
6. Նույն տեղում, էջ 68:
7. Հայ աշուներ[17-18-րդ դ.դ.],կազմեց Հասմիկ Սահակյան, Եր., 1961, էջ 298-299:
8. Դևրիկյան Գ., Սրբացած հուշարձան, էջ 97:
9. Նույն տեղում, էջ 98:
- 10.Նույն տեղում, էջ 98:
- 11.Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր Զ, Երևան, 1934, էջ 517:
- 12.Աբովյան Խ., Վերք Հայաստանի, Երևան,ՀայՊետհրատ, 1955, էջ 88:
- 13.Դևրիկյան Գ., Սրբացած հուշարձան, էջ 3:
14. Նույն տեղում, էջ 200:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Գևորգ Դևրիկյանի «Սրբացած հուշարձան» աշխատության պատմագեղարվեստական արժեքը
Աննա Երկանյան**

Վերոնշյալ հոդվածում անդրադարձ է կատարվում Գևորգ Դևրիկյանի «Սրբացած հուշարձան» աշխատությանը, քննվում ստեղծագործության ժանրային բնույթը: Հաշվի առնելով փաստավաճերագրական արձակի հետ հարաբերվելը և դրան զուգահեռ շարադրանքի գեղարվեստական շունչը՝ այն համարվում է պատմագեղարվեստական ժամանակագրություն: Նշվում է Գ.Դևրիկյանի օգտագործած բազմաթիվ աղբյուրները և դրանց վերլուծությունը աշխատությունում: Նկարագրվում են հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության զինակցության դրսևորումները, հայ ժողովրդի երախտագիտությունը ռուս հերոս Մոնտրեգորին: Ինչպես նաև հոդվածում պատկերվում է գեղարվեստականի միածուլումը պատմական իրողություններին:

РЕЗЮМЕ

Художественно-историческая ценность работы Геворга Девриkyанa
“Священный памятник”

Աննա Երկանյան

Ключевые слова: художественно-исторический, хронология, история армянского народа, национально-освободительское движение, командир Монтрезор, памятник.

В данной статье обращаемся к работе Геворга Девриkyанa “Священный памятник”, исследуем жанровую сущность произведения. Учитывая близость с хроникально-документальной прозой и параллельно с этим художественный дух изложения, он считается художественно-исторической хронологией.

Отмечаются многочисленные источники, использованные Девриkyаном и приводится их анализ. Описываются проявления многовековой дружбы, соратничества армянского и русского народов, благодарность армянского народа русскому герою Монтрезу. Также в статье показывается слияние художественного с исторической реальностью.

SUMMARY

The artistic historical value of the work of Gevorg Devrikyan's “Sanctified monument”.

Anna Yerkanyan

Keywords: artistic historical, chronology, history of Armenia, national liberation movement, commander Montrazor, monument.

In this article a reference is given to Gevorg Devrikyan’s “Sanctified monument”, and the genre of the work is being studied. Considering its correlation with the chronicle-documentary prose and parallelly the artistic spirit of the essay, it is considered to be an artistic historical chronology. Numerous sources used by G. Devrikyan, as well as their analysis in the work are noted. The manifestation of the friendship between the Armenian and Russian people and the gratitude of the Armenian people toward the Russian hero Montrezro are presented.

The article also describes the merger of the art and historical facts.